

UN, UFAK VE UŞAK KELİMELERİ ÜZERİNE

Ayşe İLKER*

ÖZET

Bu makalede, Türkçenin en eski kelimelerinden biri olan “un” ve bu kelimenin köküyle ilgili olduğunu düşündüğümüz “ufak” ve “uşak” kelimelerinin tarihî ve çağdaş Türkçe yazılı belgelerdeki örneklerine dayanılarak, gelişme ve türeme seyri anlatılmaktadır. “Un” kelimesi, tarihî dönemde ve bugünkü bazı lehçelerde uzun ünlülü olarak kullanılmıştır. Ufak ve uşak kelimeleri ise, hem tarihî hem çağdaş yazılı belgelerde “küçük” anlamında kullanılmış ve değişik türevler ve ikilemelerle farklı anlamlar oluşturmuştur. Metinlerden örnekler verilerek, bu kelimelerin türeme seyri ve anlam gelişmeleri gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, un, ufak, uşak, küçük.

ABOUT UN, UFAK AND UŞAK WORDS

ABSTRACT

“Un”, “ufak” and “uşak” words are the oldest words of Turkish in this article, the examples in historical and modern nominal documents have been studied, progressing and creating process of this is stated. The ‘un’ word was used as a word with long vowels in the history and today in some dialects. The ‘uşak’ and ‘Ufak’ words were used in the meaning of ‘küçük’ both in historical and modern labels and with interesting derivatives and handiadyoins different meanings were made. By giving examples from the text, the derivation course and meaning evolution were suggested.

Keywords: Turkey Turkish, un, ufak, uşak, küçük.

Giriş

Çağdaş Türkiye Türkçesi’nde, *un* ve *ufak* kelimeleri, yalın halleriyle birlikte *un ufak etmek*, *un ufak olmak* gibi birleşik fiillerle de kullanılmaktadır. *Un* ve *ufak* kelimeleri, tek başlarına geniş bir anlam yelpazesinde kullanılırken, *uşak* kelimesi anlamı daralmış olarak hizmetçi, yardımcı karşılıklarıyla kullanılmaktadır. Çocuk anlamıyla yazı dilinde kullanılışı ikilemelerde görülmektedir: *Oğul uşak* ve *oğlan uşak*. *Uşak* kelimesinin tek başına, *çocuk* ve *küçük* anlamlarıyla kullanılışı sadece ağızlarda görülmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinden bazıları, *uşak* kelimesinin çocuk ve küçük anlamlarını yazı dili içinde de korumuşlardır.

Un ufak birleşik kullanımında ise, eş anlamlı veya yakın anlamlı iki söz mü kullanılıyor, yoksa bu sözlerin bir araya geliş yolları bunların yakın anlamlı olmasından daha farklı bir şey mi? Ayrıca, küçük anlamında kullanılan *uşak* kelimesi de bu iki sözün anlamıyla yakından ilgili olduğuna göre, *un ufak et-* ve *un ufak ol-* birleşik fiilleri *pekâlâ un uşak et-* ve *un uşak ol-* biçiminde de kurulamaz mıydı? *Un* ve *ufak* sözlerinin bir araya gelişindeki temel anlam bağı ne olabilir? Ayrıca, *uşak* kelimesinin Türkiye Türkçesi’ndeki anlam daralmasının sebebi ne olabilir? Buradan hareketle, *un*, *ufak* ve *uşak* kelimelerindeki “*küçük*, *parçacık*, *parçalanmış*” anlamları, bu üç kelimenin aynı köke bağlanıp bağlanmayacağıının ipucu olabilir mi? Yazının, bundan

* Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, elmek: ayseinceilker@gmail.com.

sonraki safhasında, “*un, ufak, uşak*” kelimelerinin tarihî ve çağdaş tanıklardaki anlamları ve kullanılış biçimleri örneklenmiş ve konu üzerindeki düşüncelerimiz ortaya konmaya çalışılmıştır.

Yazılı Belgelerin Tanıklığı

Un

Un kelimesi, TrS’de, “*Öğütülerek toz durumuna getirilmiş tahıl ve başka besin maddeleri: Buğday unu, pirinç unu*” anlamıyla verilmiş ve aynı madde altında *un ufak etmek ve un ufak olmak* birleşik fiilleri de verilerek, bunların anlamları “*çok ufak kırıntılar durumuna getirmek, gelmek, parçalanmak*” biçiminde ifade edilmiştir. KT’de “*Öğütülmüş toz halinde hububat vesaire, dakik*” anlamıyla ve aynı madde altında “*pek ince döğülmüş şey: un ufak, un kapanı: un çekilen ve satılan mahal*” örnekleri yer almıştır. LO’de, *dakik, un gibi kayıp, rize, un kapanı: un çekilen yer, un ufak: has un* olarak gösterilmiştir. TDES’de “*öğütülerek toz durumuna getirilmiş tahıl*” anlamı verildikten sonra Türk lehçelerinde kullanılan biçimleri örneklenmiş ve Orta Türkçeden başlayarak kullanıldığı (un) belirtilmiştir. Eren, Pelliot’ya göre un kelimesinin Çince den alındığı fikrine, “*Çince ve Korece verilerin Türkçe ile ilişkili olmadığı anlaşılıyor*”, diyerek karşı çıkar. Ayrıca, Vasary’nin un kelimesini *oğ-, ov-, uğ-, uv-* kökünden -n ekiyle yapılmış bir türev açıklamasını, Türkmence *uvın* biçiminin buna sağlam bir tanık olduğu görüşüyle teyid eder. Gülensoy da KBS’de etimologların kelimeyle ilgili yaptığı değerlendirmeleri verir ve un sözünü uzun ünlülü “*u –*” köküne dayandırır. TmTS’de, kelime, **un (u:n)** biçiminde uzun ünlülü okunuşuyla verilmiş, “*Arpa, buğday ve ş. m. galla danelerinden üvelip alınyan poroşok görünüşündeki önüm (arpa, buğday ve benzeri tahıl tanelerinden öğütülerek elde edilen toz halindeki gıda maddesi)*” biçiminde açıklanmıştır. Ancak, Eren’in sözünü ettiği *uvın* biçimi TmTS’de yer almamıştır. EDPT’de, XI. yüzyıl ve XIII. yüzyıllar arasındaki metinlerde geçen biçimler örneklenmiş ve başkaca bir değerlendirme yapılmamıştır. Räsänen ise, kelimeyi uzun ünlülü biçimiyle göstermiş (ün) ve Çağatayca’daki, Kazan Tatarcasında ve Türkmen Türkçesindeki biçimleri vermekle yetinmiştir. Meninski de kelimeyi uzun ünlülü (ün) vermiştir. Bengü Taşlarda, DLT ve daha sonraki dönem eserlerinde, farklı metinlerde kelimeyle karşılaşmaktayız. DKK’da, iki yerde kullanıldığını da hatırlatmalıyız. DS’de, un kelimesinin türevi olarak kabul edebileceğimiz “*unser ufak*” ve “*unıtmak ezip, un yapmak, öğütmek*” maddelerinin yer aldığını da burada hatırlatmalıyız. . **TAS’de un** madde başı olarak gösterilmemiştir. Yalnızca **un aşı** ve **un özü** maddelerinde un kelimesiyle karşılaşmaktayız.

Ufak

Ufak kelimesi TrS’de, 1. “Boyutları olağandan küçük: ”Ufak ev”, 2. “Yaşça daha küçük olan: “İki ufak çocuk konuşarak Fener’e doğru gidiyor” 3. “mec. Önemsiz, çok az: Ufak bir ücret. ”Ufak bir ameliyatla yüzük kesilip alındı.” 4. Makam, derece bakımından geri olan: “Ufak bir memuriyet de olsa olurdu. ” olmak üzere dört şekilde anlamlandırılmıştır. **Ufak** maddesinden sonra, “*ufaklık, ufak para, ufaktan ufağa, ufak tefek, ufak ufak, irili ufaklı*” adlar ve ikilemeler ile *ufalamak, ufalmak* fiilleri de madde başı olarak örneklenmiştir. AT’de *ufag*: küçük, ufak; *ufag-tufag*: küçük ve önemsiz, küçük küçük; *ufal (a) tmag*: küçültmek, ovarak veya ezerek küçük hale getirmek, kelimeleri gösterilmiştir. KT’de, ”1. Büyük mukabili, küçük, hurd, sagir: ufak dağ, köy, adam 2. ince, rize” anlamları verilmiş ve bu madde içinde, “*un ufak: pek dakik ve ince, ufak tefek: küçük cüsseli, çelimsiz*” ikilemeleri yer almıştır. LO’de, *ufak*; sagir, hurda, muhtasar, ufacık, hurd, rize biçiminde anlamlandırılmış ve bu madde altında *un ufak* ikilemesi de verilerek “toz gibi gayet dakik” olarak anlamlandırılmıştır. **Ufak tefek** ikilemesi ise ayrı bir madde başı olarak verilmiş, bundan başka, *ufaklamak, ufaklık, ufalmak, ufaltmak, ufanmak, ufantı, ufarak* kelimeleri de madde başı olarak gösterilmiştir. KEMŞ’de ufak kelimesinin tarihi biçimine tanık olabilecek iki örnek, şu dizelerde karşımıza çıkmaktadır:

Turkish Studies

o **uvakdur** didüğüm anla ey uslu KEMŞ

içi düpdüz **uvacuk** akça kumdur KEMŞ 87-b

DKK'da **ufan-**: ufanmak, parçalanmak; **uvan-**: ufanmak, parçalanmak; **uvat-**: ufatmak, parçalamak, madde başı ve anlamları verilmiştir. KrT'de, **uvadil-**: ufalanmak; **uvadılmış-**: Paramparça olmuş, ufalanmış; **uvak-**: ufak, ufalanmış, çörçöp haline gelmiş; **uvan-**: paramparça olmak, ufalanmak, örnekleri yer almaktadır.

Ayrıca, Ahmed_i Dai Divanında, şu dizedeki **uvat-** fiili de kelimenin tarihi biçimi için örneklenebilir:

ne reva çarh kabagum sıya şişem **uvadup**

sagrakın la'l ide gonçe kadehin zer nerfis 10-24

Aynı eserin sözlüğünde, **uvat-** fiilinin anlamı “ufalamak, kırmak, parçalamak” biçiminde verilmiştir. **Ufak** ve **uva-** kelimeleri için son olarak DS'de geçen örneklere değinebiliriz: **uvak-**: ufak; **uvuk-**: öğütülmüş, ezilmiş; **uvacık-**: ufacak; **uvak tefek-**: ufak tefek; **uvatmak-**: 1. ufaltmak 2. ikiye bölmek.

Uşak

TrS'de **uşak-**: 1. Çocuk, 2. İsim tamlamalarında belirtilen durumunda, herhangi bir bölgenin halkından olan erkek 3. Erkek hizmetçi 4. Tayfa, anlamlarında verilmiş ve bu anlamlar için edebî eserlerden taranmış örnekler gösterilmiştir. AT'de, **uşag-**: 1. çocuk // civan, genç (erkek veya kız) 2. erkek veya kız (bebeklik çağında) anlamlarıyla verilmiştir. TrDS 'de **uşak** kelimesinin anlamı tek kelimeyle izah edilmiştir: **ovnuk**. Ayrıca **uşak-düşek** ikilemesi için **ovnuk -uşak** ikilemesine gönderme yapılmıştır. KT'de **uşak-**: ar. “*uşşak*”dan zannolunmuş ise de aslı Türkçese **uşag**, **ufak** ve **küçük** demek olup, **uşatmak**, **uşalmak** gibi fiiller ile beraber el yevm ç. *müsta'meldir*, *çocuk*, *tıfil*, ifadesi kullanılmıştır. LO'de **uşak** maddesinde **ufak**, **sagir**, **çocuk**, **tıfil**, **hizmetçi**, **hizmetkâr** anlamları verilmiştir. Ayrıca **uşak kapan-**: herkes; **at uşağı-**: at oğlanı.; ahır halkı; **el uşağı-**: halk; **ev uşağı-**: çoluk çocuk, ev halkı, gibi birleşik kelimeler ve anlamları verilmiştir. KB'de **uşak-**: küçük; **uşat-**: ufalamak, parçalamak biçiminde madde başı yapıldığını söylemeliyiz. AH'da da **uşak-**: ufak, küçük, olarak verilmiştir. DKK'da **uşak-**: çocuk olarak verilmiştir. KrT'de **uşak-**: ufak, küçük, anlamıyla verilmiştir. Dâi Divanında **uşak-**: çocuk anlamıyla verilmiştir. Örnekte ise kelime **oglan uşag** ikilemesiyle geçmektedir. Dize şu şekildedir:

Aşık olan piri gör gönli yigütdür henüz

Can u cihan terk ider **oglan uşag** üstüne 190-2

Aynı eserde **uşat-** fiili de **kırmak** anlamıyla verilmiştir. Fiilin geçtiği dize şu şöyledir:

Ahdüne kılıgıl vefa vü kavlüne göster karar

Vadenün her dem cevabın **uşadam** uş itmegil 238-2

TS'de **uşak devşek** (uşak döşek): 1. çoluk çocuk 2. ufak tefek, örneğinden başka, **uşan-** ve **uşat-** fiilleri de madde başı olarak yer almıştır:

uşanmak-: Kırılmak, parçalanmak, ufanmak, dağılmak, kopmak, toz haline gelmek.

Dahi ne kim put var ise **uşanur**

Parsi vü kıymığı yere döşenir (yuz. Şeyd. VIII. 30)

Tura nisbet kuşagın kuşana

Turkish Studies

Salıplı sına nakuslar **uşana** (Fütuh. XIV. 167)

Nice Cem geldi ki camı **uşanmadı** (Tazarru. XV. 104)

Hey utanmaz kanı heva vü heves

Kuş uçar bir gün **uşanur** bu kafes (Nihani, XVI. 46)

uşatmak (uşaltmak, uşandırmak): ufatmak, parçalamak.

Bu tevhidin kapısın açmak olmaz

Hakikatin perdesin **uşatmak** olmaz (Ravza, XV. 41)

Ayrıca TDEAT’de *hurd uşan-*: parçalanmak, hurdahaş olmak YZ 20-2, *hurd uşat-*: parçalamak, parça parça etmek YZ 30-6 fiillerinin yer aldığını ifade edelim.

Değerlendirme

Batı Türkçesi eserlerinden verilen bu örneklerden sonra Türkmen Türkçesinde **uşak** ve bunun türevleri hakkında verilen bilgilere değinmek istiyoruz. TmTS’de **uşak**: ovnuk; uşaklamak: ovnuklamak anlamlarıyla verilmiş ve **uşak düşek**: ikilemesinde **ovnuk- uşak** ikilemesine gönderme yapılmıştır. **ovnuk- uşak**: 1. onçaklı ulı däl, uşak- düşek, mayda-çüyde 2. ähmiyeti az bolan, bolgusuz, ähmiyetsiz. **ovnamak** fiilinin anlamı da 1. Böleklere bölünmek, mayda mayda bolmak, ovranmak, uşamak 2. Barha kiçelmek, ovnup bolup uşap başlamak 3. Ehmiyeti peselmek, pese geçmek (önemi azalmak, değersizleşmek) **ovnamak** fiilinden yapılmış ad olan **ovnuk** kelimesinin anlamı *da iri däl, ulı däl, uşak* anlamları verilmiştir. **ovnuklamak** fiiline de 1. kiçelmek, uşaklamak 2. **ovnuk- uşak** zada üns bermek (ufak tefek şeylerle ilgilenmek) anlamları verilmiştir. Bu arada, ETSTD’de, **uvşak, uvşak kılınçlıg, uvşak tavşak** kelime ve ikilemelerinin geçtiğini belirtelim. Yeri gelmişken, yine aynı yerde **ufrag** ve **ufşak** kelimelerinin tanıklandığını söyleyelim.

Bunlardan başka, Türkmen Türkçesinde **uşak** kelimesinin geçtiği ilginç bir ikileme daha kullanılmaktadır: **kül-uşak**. Bu ikilemenin anlamı da “dövlüp kül-ovram bolan, tike tike bolup dövlen, derbi-dagin bolan” biçiminde verilmiş ve “duşmanları kül-uşak etmeklik” örneği verilmiştir. Bu noktadan sonra, Türkmen Türkçesinde **kül** kelimesinin anlamına da bakmanın yararlı olacağını düşünüyorum. **Kül**: Yanan zatdan galan çal ya da gara renkli, un yalı galındı. Küle dönmek: un bolmak, mayda mayda bolmak, ovranmak. Türkiye Türkçesindeki “kül ufak olmak” birleşik fiilini de burada hatırlamalıyız. TrS’de bu fiil “çok küçük parçalara ayrılmak” anlamıyla verilmiştir. Burada, **kül** ve **un** sözlerinin anlam olarak birbirine benzemesi sebebiyle, birinin diğeriyle tanımlanmış olduğunu görebiliriz. Eş anlamlılar oluşurken, kuvvetlendirme ve pekiştirme işlevlerinin belirgin olduğu ortadadır. Şimdiye kadar örneklediğimiz, **un ufak ol-, kül ufak ol-, kül uşak et-** birleşik fiillerinde önce **un** ve **kül** sözlerinin yer alması hem bir fonetik gereklilik, ama bundan daha önemlisi bir anlam gerekliliğidir.

SONUÇ

Un, ufak ve **uşak** kelimelerinin tarihî ve çağdaş yazılı belgelerin tanıklığına bakıldığında görülen ortak anlamı, “iyice ezilmiş, parçalanmış, küçülmüş”tür. Bu somut anlamlara bağlı olarak aynı bağlamlarda yeni pek çok soyut anlam da meydana gelmiştir. Verilen örneklerden en çok dikkat çeken “kül uşak ol-, uşa-, ovran-“ fiillerine dayanarak biz şöyle bir izah yapmak istiyoruz: “un” kelimesi, Türkçenin milattan önceki yıllarına dayanan ve daha ilk zamanlarda **u-** fiilinden ‘n’ ile genişlemiş bir ad olmalıdır. Bu kökün uzun ünlülü olması gerektiğini belirtelim. **Uv-/ ug-** kökünün de **un** adını yapan **u-** fiilinden türemiş olduğunu düşünebiliriz. Türkmen Türkçesindeki “**uvın**” biçimi, her ne kadar Çağdaş Türkmen Türkçesi sözlüklerinde görülme de, ‘un’ biçimini

Turkish Studies

açıklayacak bir tanık olabilir mi, tartışılabilir. Ancak, **ufak** ve **uşak** kelimelerinin **uv-** / **ov-** kökünden geldiği açıktır. “Ufak” sözünde iç seste bir **-v-** > **-f-** değişmesi dilimizin fonetik tarihine uygundur. Örneklerle de bu teyit edilmektedir. “**uşak**” sözü de her halde **uv-** kökünün en ileri türevi olmalıdır: **uv-> uv-uş > uvuş+a-k**. Yani ovularak en küçük hale getirilmiş olan. Buradan, gündelik hayattaki küçük şeylerin adı olarak genişlediğini ve sonra da çocuk için kullanılmağa başladığını düşünmek zor değildir. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan ve tarihî lehçelerdeki kullanılışlarını da örneklediğimiz “un ufak ol-“ birleşik fiili, aslında kelimelerin türeme ve başlangıç seyrine uygun olarak dizilmiştir. Yani önce insanın en temel gıda maddesi “un” vardı, sonra “ufak” ve “uşak” bu maddenin görünümünden ve yapılaş tarzından hareketle türediler ve pek çok anlam gelişmesiyle tarih boyunca Türkçenin bütün coğrafyalarında kullanıldılar.

KAYNAKLAR ve KISALTMALAR

- Ahmet Vefik Paşa , (2000), *Lehce-i Osmani*; Haz. Recep Toparlı, TDK yayınları, Ankara, **LO**
- ALTAYLI Seyfettin; (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, **AT**
- ALYILMAZ Cengiz; (2004), *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi*, Kurmay Yayınları, Ankara, **ETSTD**
- ARAT Reşit Rahmeti; (1992), *Atabetü'l-Hakayık*, TDK yayınları, Ankara, **AH**
- CLAUSON Sir Gerard; (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Pres, **EDPT**
- Divanü Lügat-İt-Türk Dizini*, (1999), Çev. Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara, **DLT**
- EREN Hasan; (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, **TDES**
- ERGİN Muharrem; (1991) , *Dede Korkut Kitabı*, I. ve II. cilt, TDK yayınları, Ankara, **DDK**
- GÜLENSOY Tuncer; (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, A-N, O-Z, Türk Dil Kurumu Yayınları*, Ankara, **KBS**
- KARA Mehmet; (2004), *Ayrı Düşmüş Kelimeler*, Çağlar Yayınları, Ankara.
- KAYA Ceval; (1994), *Uygurca Altun Yaruk*, TDK yayınları, Ankara.
- Kitabu Evsaftı Mesacidi'ş-Şerife*, Yayımlayan: Hasibe Mazıoğlu, TDK yayınları, Ankara, 1974, **KEMŞ**
- Kutadgu Bilig İndeksi*, (1979), Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce, TKAE yayınları, İstanbul, **KB**
- MENİNSKİ Franciscus a Mesgnien; *Thesaurus Linguarum Orientalium Lexicon*, Simurg, İstanbul, 2000
- ÖZKAN Mustafa; (1995), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, **TDEAT**
- ÖZMEN Mehmet; *Ahmed-i Da'i Divanı*, TDK yayınları, I. ve II. cilt, Ankara, 2001.
- RASANEN Martti; (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki, Şemsettin Sami, (2002), *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul, **KT**
- Tarama Sözlüğü*, (1965) TDK yayınları, 6. cilt, Ankara, **TS**

TOPALOĞLU Ahmet; (1978), *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, 1. ve 2. cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, **KrT**

Türkçe Sözlük, (1998), Haz. İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hazma Zülfikar, 1 ve 2 cilt, TDK yayınları, Ankara **TrS**

Türkmen Dilinin Sözlüğü, (1962), Haz. M. Ya. Hamzayev, S. Altayev, ve diğerleri, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat, **TrDS**.